

УДК 37.017:355]:172
DOI 10.32782/NPU-VOU.2024.3(94).09

Олександр ПРИТУЛА

кандидат педагогічних наук, доцент,
професор кафедри теорії та методики фізичної культури і спорту
Запорізький національний університет
<https://orcid.org/0000-0001-8800-8207>

ВИХОВАННЯ ЗАХИСНИКА ВІТЧИЗНИ В ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКОМУ КОНТЕКСТІ

У статті аналізується поняття виховання захисника народу в давньокіївських літописах та пам'ятках народної культури («Руська правда», «Слово о полку Ігоревім», «Повість минулих літ»).

Зокрема, у «Руській правді» проблема підготовки захисника Вітчизни відображена в контексті правового виховання, а «Слово о полку Ігоревім» оспівує ратний подвиг воїнів, які протистоять кочовій загрози. Наголошується, що мислителі усвідомлювали необхідність патріотичного виховання усіх верств суспільства – як вищих (князів, бояр, дружинників), так і нижчих (рядових воїнів). Саме їх згуртування мало забезпечити успішний захист Вітчизни.

Відзначається особлива актуальність виховання захисника в умовах розгортання кочової стихії, декілька хвиль якої (від печенігів до половців) накочувалися зі степів на землі східних слов'ян на межі 1–2 тис. н.е. Боротьба з таким сильним противником потребувала максимальної концентрації зусиль, що зумовлювало посилення патріотичного виховання. Його важливим компонентом стала розвинена система фізичної підготовки, поєднана з мудрістю й освіченістю, що в комплексі розглядалися як основа героїзму.

Підкреслена значущість потреби у формуванні та реального процесу виховання військової сили, мудрості, освіченості українського люду – князів, їх ратників та простолюдинів. Традиції виховання захисника Вітчизни, закладені в ту епоху, були успадковані й розвинені наступними поколіннями.

Ключові слова: виховання, захисник Вітчизни, давньокіївський літопис, пам'ятки культури, патріотичне виховання, освіченість.

Olexandr PRYTULA

EDUCATION OF THE DEFENDER OF THE HOMELAND IN THE HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL CONTEXT

The article analyzes the concept of raising a defender of the people in ancient Kyiv annals and monuments of folk culture («Ruska Pravda», «Word about Igor's regiment», «The Story of the Time Ages»).

In particular, in «Ruska Pravda» the problem of training the defender of the Homeland is reflected in the context of legal education, and «Word about Igor's regiment» glorifies the military feat of soldiers who resist the nomadic threat. It is emphasized that thinkers were aware of the need for patriotic education of all layers of society – both higher (princes, boyars, soldiers) and lower (ordinary soldiers). It was their unity that was supposed to ensure the successful defense of the Homeland.

The special relevance of the education of the defender is noted in the conditions of the unfolding of the nomadic element, several waves of which (from the Pechenegs to the Polovtsians) rolled from the steppes to the land of the Eastern Slavs at the turn of 1–2 thousand AD. The fight against such a strong enemy required the maximum concentration of efforts, which led to the strengthening of patriotic education. Its important component was a developed system of physical training, combined with wisdom and education, which in the complex were considered as the basis of heroism.

The significance of the need for the formation and real process of education of the military force, wisdom, and education of the Ukrainian people – princes, their warriors and commoners – is emphasized. The traditions of raising a defender of the Homeland, established in that era, were inherited and developed by subsequent generations.

Key words: education, defender of the Homeland, ancient Kyiv annals, cultural monuments, patriotic education.

Постановка проблеми. Поняття виховання захисника народу в давньокіївських літописах та пам'ятках народної культури («Руська правда», «Слово о полку Ігоревім») постає однією із центральних проблем в історії української філософії та культури. Зазначені документи розкривають складність і важливість військово-патріотичного виховання, фундамент якого закладався ще у дохристиянський період, насамперед, через виховання людини згідно з традиціями роду, сім'ї, общини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження філософії виховання захисника Вітчизни в історії української філософії та культури представлена розробками сучасних українських істориків, культурологів, політологів, такими, зокрема, як: О. Абрамчук, І. Ващенко, М. Відейко, М. Грушевський, Н. Деделюк, В. Єрмолаєв, Л. Залізник, Т. Зінкевич, В. Камінська, А. Медвідь, Т. Окольнічя, О. Остапенко, Я. Тимчак, А. Цьось, Б. Яценко та багато інших.

Разом з тим, недостатньо дослідженою є проблема реального процесу виховання військової сили, мудрості, освіченості українського люду – князів, їх ратників та простолюдинів.

Мета статті – розкрити сутність поняття виховання захисника Вітчизни в історико-філософському контексті.

Виклад основного матеріалу. За доби Київської Русі виховання захисника народу зміцнювалося вірою в Бога, пов'язаною з поширенням під впливом християнства важливих моральних цінностей. Дослідники зазначають їх суттєву роль у формуван-

ні патріотизму у вітчизняному суспільстві за киево-руської і галицько-волинської доби [1, с. 18]. Насамперед, серед джерел патріотичного виховання варто виокремити «Повість минулих літ», що постає вершиною давньокіївського літописання.

«Повість минулих літ» розкриває різні сторони багатогранного процесу виховання захисника Вітчизни. Літописець Нестор уславлює добро і засуджує зло, підносить добрі починання і почуття, водночас закладаючи основи патріотичного виховання, в основі якого любов до рідної землі та готовність її захищати [21, с. 59]. Зокрема, він зображує силу і велич народу, розкриває єдність провідних компонентів (духовного та фізичного) виховання захисника народу, на численних зразках патріотизму, героїчних вчинків, непохитності духу як народу загалом, так і окремих історичних осіб [5, с. 5].

«Повість минулих літ» дає численні яскраві приклади патріотичного виховання. Показовим, зокрема, є фрагмент, де мова йде про звернення князя Святослава до воїнів перед битвою з вдесятеро більшим візантійським військом у 971 р.: «Нам нема куди відступати, хочемо чи не хочемо – треба битися. Так не посоромимо землі Руської, а ляжемо тут кістьми, бо мертві не знають ганьби. Якщо ж побіжимо – сором нам буде. Тож не побіжимо, а станемо твердо, а я попереду вас. Якщо моя голова ляже, то про свої потурбуйтеся самі» [23, с. 52]. Натхненні словами полководця, воїни у «січі великій» здобули перемогу. Наведений опис засвідчує усвідомлення авторами давньокіївських лі-

тописів важливості виховання захисника Вітчизни.

«Повість минулих літ» наводить й інші зразки мужності, хоробрості, високого морального духу, що поставали закономірним наслідком виховання захисника народу. Так, зокрема, тмутороканський князь Мстислав у поєдинку з касозьким князем Редедєю у 1022 р., послабнувши від тривалої боротьби проти сильного суперника, звертається до Богородиці із проханням по допомогу і, надихнувшись нових сил, перемагає противника [23, с. 99]. Отже, віра в Бога для автора літопису постає невіддільною від військових успіхів.

У «Повісті минулих літ» поняття виховання захисника народу тісно пов'язане із проблемою формування і розвитку державності, що постає провідною темою літопису. Т. Зінкевич із цього приводу зазначає, що Київська Русь досягла високого рівня не лише в управлінні територіями держави та їх захисті від противників, але й у впливі на інші етноси, що посилювався через систему полюддя (до неї, за словами Нестора, було залучено 15 різних народів; тим самим виявляла себе «здатність до самоорганізації, захисту і вмінню чинити тиск на вороже оточення» [9, с. 269].

Подібної думки дотримується і А. Медвідь, вказуючи, що Нестор із гордістю описує синівську любов народу до рідної полянської, київської, руської землі. Дослідниця підкреслює, що для народу, який зазнавав частих вторгнень кочівників, князь насамперед цінувався за здатність дати відсіч небезпечному противникові, а не за ведення внутрішніх усобиць проти суперників у боротьбі за княжий престол [14, с. 15].

У розвиток попередніх традицій літописання протягом XII–XIII ст. велику кількість літописів було створено у різних містах і монастирях Київської Русі. Ці твори охоплювали різноманітні події військово-політичної історії, висвітлювали яскраві постаті видатних захисників народу. Літописи протиставляли добро та зло, постаючи важливим засобом військово-патріотичного виховання. При цьому літо-

писці не вітали сепаратистські принципи в системі державного устрою, що набували поширення за доби феодальної роздробленості: навпаки, у літописах цього періоду дискутувалося, хто з князів та їхнього оточення краще служить Руській землі [19, с. 93].

Важливу роль у вихованні захисника народу відіграла і така пам'ятка правової культури, як «Руська правда». Насамперед варто звернути увагу на ту обставину, що названий документ оформився на основі звичаєвого права слов'ян та законодавчої практики князів. Як компоненти останньої, в аспекті нашого дослідження становлять інтерес договори першої половини X ст. між Руссю та Візантією. Згідно з цими угодами, на візантійців покладалося зобов'язання не лише сплачувати данину на користь князівських воїнів, але й забезпечити русичам особливі умови проживання і торгівлі в Константинополі. Водночас, на думку дослідників, у договорах містилися пункти, що стосувались питань викупу або видачі полонених за винагороду, відмови русичів від грабунку беззахисних купців, потерпілих від бурі, зобов'язання охороняти останніх під час їх торговельних експедицій [3, с. 309–310]. Зазначені положення закладали важливі принципи виховання воїнів, сприяючи подальшому розвитку їх культури і моралі.

Розвиваючи попередні правові традиції, «Руська правда» набула чинності як збірки законів серед тієї частини руського суспільства, на яку поширювалася церковна юрисдикція у нецерковних справах; водночас не виключено, що з часом її дія могла поширитися за межі церковної юрисдикції [13, с. 160]. На думку В. М. Єрмолаєва, «Руська правда» утверджувала засади рівноправності в державі, незважаючи на існування соціальної і майнової диференціації населення Русі. Дослідник наголошує, що в XI–XII ст. на території Київської Русі не зафіксовано гоніннь, пов'язаних із релігійними поглядами, місцем проживання, статтю або майновим статусом певних осіб [8, с. 8]. Тим самим, на нашу думку, «Руська правда» створювала умови для усвідом-

лення єдності вітчизняного суспільства, що мало стати запорукою успішності виховання захисника народу.

Яскравим виявом любові до рідної землі як ідейної основи для виховання захисника Вітчизни постає безсмертне «Слово о полку Ігоревім». Аналіз його змісту, розкриття його значення як патріотичного твору, в якому відтворена широка панорама подій на Русі в XII ст., зберігає незаперечну актуальність. В. Євстратов підкреслює, що «Слово о полку Ігоревім» є важливим засобом патріотичного виховання молоді, розвитку поваги до історичного минулого, так само, як і любові до сучасності, шанування народної творчості [7, с. 14].

У «Слові о полку Ігоревім» із великою художньою силою, виразністю та яскравістю розкрито моральний дух головного героя. С. П'ятаченко зазначає вплив на образи «Слова о полку Ігоревім» попередньої, дохристиянської ідейної спадщини народної культури. Зокрема, звернуто увагу на ту обставину, що при зображенні у «Слові о полку Ігоревім» половецьких ханів Ізака і Кончака зазначено, що дідом останнього був Шарокань. З урахуванням того, що у вітчизняному фольклорі так називають крилатого змія, висувається гіпотеза, що тотемом половців виступав змії, на бій проти якого вирушив Ігор. Подібний мотив боротьби богатиря зі змієм є розповсюдженим у слов'янській казковій традиції, де наголошується, що змії може бути переможений тільки певним героєм [17, с. 18].

О. С. Колесник вважає, що «Слово о полку Ігоревім» варто розглядати як своєрідний енциклопедичний текст. У його змісті відображено різноманітні сфери життя тогочасного суспільства (культуру і природу, язичницькі вірування та християнські принципи, етичні цінності й естетичні ідеали), описано події минулого, теперішню ситуацію, майбутні перспективи, зображено різні способи діяльності і рівні суспільства. «Слово о полку Ігоревім» дослідниця визначає як «мислене дерево», за посередництвом якого читач має змогу структурувати час та простір, осягнути як життя своїх пращурів, так і власне буття [11, с. 167].

Серед численних граней твору важливе значення має його патріотично-виховний аспект, пов'язаний насамперед з образом Ігоря як головного героя.

Вирушити в похід проти половців князя Ігоря спонукало почуття воїнської честі. Його наділено рисами мужнього воїна-патріота, готового до самопожертви заради Батьківщини. Припинення князівських міжусобиць, що стали причиною розділу рідної землі і подальших лих Вітчизни, подальше об'єднання Русі, – саме в цьому автор «Слова о полку Ігоревім» убачає перспективу історичного розвитку. Водночас автор із сумом зазначає, що занепад країни розпочався тоді, коли брат з братом стали ділити землю, а внаслідок цього вороги з усіх боків одну за одною здобували перемоги. На противагу такому стану речей, автор «Слова о полку Ігоревім» схвально згадує перших руських князів та їх успішні походи проти ворогів Батьківщини. Розглядаючи центром Русі Київ, він виступає прибічником сильної централізованої влади, яка б знову об'єднала Русь і зробила її сильною державою [20, с. 221]. Тим самим «Слово...» розглядає поняття виховання захисника народу в більш широкому контексті загального становища держави та суспільства, розкриваючи причини існуючих проблем і позначаючи напрями їх вирішення.

Б. Яценко, розглядаючи гіпотезу В. Ходасевича, звертає увагу на два завдання, які поєднує автор «Слова о полку Ігоревім»: політичне (пробудження національної свідомості, звернення до князів для досягнення згоди заради єдності Руської землі) і філософське (показ героя, який, попри початковий військовий неуспіх, залишається непереможеним, оскільки його героїзм впливає з високої політичної місії). Коли в заключній частині «Слова о полку Ігоревім» Русь без Ігоря порівнюється з «тілом без голови», автор поеми «...має на увазі саме цю його політичну місію – утвердити єдність і захистити Русь від зовнішніх ворогів. Така характеристика Ігоря Святославовича могла виникнути після того, як той став старійшиною в роді Олеговичів,

головним претендентом на київський престол (1198)» [24, с. 32].

У зв'язку з цим М. С. Грушевський вважає виявом традиціоналізму провідну ідею «Слова о полку Ігоревім». На думку історика, її варто визначити як заклик до династичної солідарності і до почуття моральної єдності «Руської землі». М. С. Грушевський наголошує: «Руськая земля», «русичі» – сі слова проходять як воєнне і політичне гасло через «Слово», повні невимовного чару, радості і болю для автора, для його покоління, для його кола. Він хоче підняти, наелектризувати сим кличем, його славною минувшиною, його упадком і пониженням в сучасності своїх земляків – всі верстви, всі кола, об'єднавши їх в одній волі, в одній горінні» [4, с. 214]. Такий фундаментальний підхід до виховання захисника народу зберігав свою значущість і надалі, протягом усієї докозацької доби історії України.

Велика увага до питань підготовки захисників Вітчизни в історії української філософії та культури була зумовлена значущістю потреби у формуванні та реального процесу виховання військової сили, мудрості, освіченості українського люду – князів, їх ратників та простолюдинів. Зокрема, О. І. Остапенко вважає, що патріотичні ідеї були невіддільні від зображення князів як втілення такого ідеалу виховання: «Князі виступали насамперед як захисники рідної землі, готові пожертвувати своїм життям заради власної честі та честі Батьківщини» [16]. На думку дослідників, розвиток тогочасної держави великою мірою визначався саме особистими рисами князя: його талантом, умінням створити збройні сили й утримувати в єдності різні племена власним авторитетом [22, с. 5].

Пам'ятки культури докозацької доби містять повчальні приклади морального звучання на прикладах життя самовідданих і сміливих правителів держави. З одного боку, до них належать сімейні описи життя князів (Ростиславовичів, Святослава Олеговича, його сина Ігоря Святославовича), які постають зразками особистого патріотизму, хоробрості й мужності, показують

кращі особисті риси характеру і взаємовідносин між представниками князівської верхівки, що є гідними наслідування. З другого боку, літопис засвідчує й злочини князів (зокрема, у «Повісті про вбивство Ігоря Ольговича і про злочини Володимира Галицького»). Вони зображені з позицій неприпустимості морального занепаду особи, засуджують застосування князями насильства заради злої мети [6, с. 31–32].

Головною опорою князя у здійсненні функцій державного управління і захисту країни поставала князівська дружина. Н. А. Деделюк і А. В. Цюсюк високо оцінюють її військово-політичне значення в історії. Дослідники зазначають, що на той час княже військо мало вирішальний вплив на успішне ведення воєнних дій. Розвиток дружини еволюціонував протягом тривалого періоду історії Київської Русі: від найманого варязького війська (на початку державного будівництва), від етнічно змішаної дружини, очолюваної представниками варягів, до князівської дружини, яка формувалася саме зі слов'ян (період піднесення держави). Дружина постала провідною суспільно-політичною та військовою силою, органічно пов'язаною з інститутом князівства (зокрема, з її складу виокремлюється боярство) [6, с. 88].

Вже на початковому етапі розбудови державності (IX–X ст.) дружина створювала органи управління центральної великокнязівської влади. Водночас, вона виконувала власне військові функції (збір данини «полюддя»; підпорядкування нових земель; охорона територій, на які поширювалася влада князя; організація військових походів на сусідів). За часів розквіту держави (кінець X – перша половина XI ст.) дружина продовжувала успішно виконувати ці завдання, що сприяла територіальному і політичному зростанню Київської Русі. За доби феодальної роздробленості (XII–XIII ст.) зазначені функції розширювалися й удосконалювалися [15]. Проте незмінним залишалося завдання виконання обов'язків захисту Вітчизни, що вимагало від дружинників відповідної підготовки.

Реальний процес виховання ратників князівської дружини був достатньо складним і багатограним, що визначалося специфікою певного роду військ, його цільового призначення, особливостей озброєння тощо. Для підготовки воїна важливими були як природні чинники загартування, так і «ігрища» Останнє поняття, як зазначають дослідники, у середньовічну епоху мало більш широке значення, порівняно із сучасним поняттям «гра». Насамперед, ігрища проводилися у зв'язку з певними святами, обрядами, побутовими подіями в житті суспільства (народження дитини, весілля, поховання та ін), постаючи їх невід'ємним складником. Давні слов'яни, протягом тривалого часу зберігаючи язичницьке світобачення, «вірили в магічну силу дій, ритуалів, у силу слова й руху, і цими засобами намагалися забезпечити собі добробут, гарний урожай, приплід худоби, успішне полювання, щасливе родинне життя, міцне здоров'я, добру погоду тощо» [6, с. 38].

До ігрищ насамперед належали військові ігри (зокрема, фізичні вправи з предметами зброї – меч, спис, лук, праща тощо, а також з палицями, камінням, арканами тощо). Крім того, важливе місце в системі виховання військової сили ратників відводилось фізичним вправам із використанням засобів пересування (коней, човнів тощо), а також бігу, ходінню, плаванню, змагальним фізичним вправам (протиборства, бої навкулачки, боротьба, фехтування). Військово-прикладна підготовка як реалізація процесу виховання військової сили протягом мирного часу знаходила вияв у таких формах, як ігрища, турніри, змагання, полювання [2, с. 112].

Варто зазначити, що військово-патриотичне виховання передбачало розвиток не лише фізичних, а й духовних якостей, до яких насамперед належали мудрість й освіченість. З хрещенням Русі, здійсненим за правління Володимира Великого у 988 р., їх ідейним джерелом стало вважатися християнство. У зв'язку з цим дослідники зазначають вплив християнства на різні

сфери суспільного життя Київської Русі. Зокрема, цей вплив позначився і на системі фізичного виховання. Ідея переважання духовного над тілесним, божественного над земним мала закономірним наслідком поширення в церковній та світській літературі висловлювань, у яких засуджувалися давні язичницькі традиції «ігрищ». Проте незаперечною залишалася їх значуща роль у всебічному формуванні давньоруських воїнів, у розвиткові їх патріотичного виховання, що було принципово важливим для збереження і поступу суспільства та держави. Тому, з одного боку, ідейно засуджуючи язичницькі обряди, з другого боку, християнство поступово пристосовувалося до них, що знайшло вияви в культурі Київської Русі [6, с. 24].

У князівсько-боярському середовищі велику роль у вихованні військової сили, мудрості, освіченості відігравав інститут наставництва. Він був необхідний для утвердження дієвого народного ополчення, що мало ключове значення у військовій діяльності [10, с. 51]. Важливу роль серед професійних форм організації виховання у IX–XIII ст. відігравали освітні та виховні заклади. Зокрема, воїни мали якісно володіти різними видами зброї. Тому для тренувань у середньовічній Русі було створено організовані гуртки стрільців із лука і фехтувальні школи у Києві та Новгороді [18, с. 430].

Водночас, часті війни з сусідами та внутрішні конфлікти ставили в умови гострої боротьби за існування не тільки князів та їх ратників, а й простолюдинів. Тому формування та реальний процес виховання військової сили мали важливе значення в киево-руському суспільстві, охоплюючи загальне вміння ловити і муштрувати коней, полювання, володіння зброєю, конем тощо [2, с. 112].

У період централізації влади навколо стольного граду Києва, князі розгорнули створення закладів освіти, де юнаки здобували військово-фізичне виховання. З часів князювання Володимира Великого (960–1015), виховання юнаків здійснювалось у т. зв. «чоловічих домах», які були

цього організовані. У той час також діяли т.зв. «лісові школи», організовані в межах чоловічих військових союзів, що проводили ініціації («посвяти») молоді, під час яких основна увага приділялася військово-фізичній підготовці. Дослідники вважають, що військово-фізичному вихованню надавалося значення в монастирях, церквах та школах, що активно розбудовувалися за часів князювання Ярослава Мудрого (1015–1054) [12, с. 311].

Висновки. Виховання захисника Вітчизни в історії української філософії та культури докозацької доби постає однією з центральних смислоутворюючих про-

блем. Увага до патріотичного виховання, яка простежується вже в давньокиївських літописах на численних історичних прикладах, виявляє себе і в інших пам'ятках культури. Зокрема, у «Руській правді» проблема підготовки захисника Вітчизни відображена в контексті правового виховання, а «Слово о полку Ігоревім» оспівує ратний подвиг воїнів, які протистоять кочовій загрозі. Мислителі усвідомлювали необхідність патріотичного виховання усіх верств суспільства – як вищих (князів, бояр, дружинників), так і нижчих (рядових воїнів). Саме їх згуртування мало забезпечити успішний захист Вітчизни.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Абрамчук, О. В. & Фіцула, М. М.** (2008). Патріотичне виховання студентів вищих технічних навчальних закладів. Монографія. Вінниця: УНІВЕРСУМ-Вінниця. 147 с.
2. **Ващенко, І. М., Козерук, Ю. В., Буланов, О. М. & Шурхал, І. А.** (2013). Історичні аспекти фізичної культури на території України. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія: педагогічні науки. Фізичне виховання та спорт.* Вип. 112. Т. 4. С. 111–115.
3. **Головко, О. М. & Греченко, В. А.** (2018). Право Київської Русі в дослідженнях вчених університетів на теренах України у ХІХ – на початку ХХ ст. Харків: Константа. 472 с.
4. **Грушевський, М. С.** (1993). Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. Київ: Либідь. Т. 2. 264 с.
5. **Деделюк, Н. А.** (2004). Традиції фізичного виховання Київської Русі та їх використання в загальноосвітній школі: автореф. дис. ... канд. наук з фізичного виховання та спорту. Львів. 20 с.
6. **Деделюк, Н. А. & Цьось, А. В.** (2004). Традиції фізичного виховання в Київській Русі: монографія. Луцьк. 170 с.
7. **Євстратов, В.** (2009). «Слово о полку Ігоревім» – важливе джерело вивчення подій ХІ-ХІІ ст. на Чернігово-Сіверщині. *Сіверянський літопис.* № 5. С. 11–17.
8. **Єрмолаєв, В. М.** (2015). Правда Руська Ярослава Мудрого: до витоків і традицій вітчизняного законодавства. *Проблеми законності: зб. наук. пр.* Харків. Вип. 129. С. 3–10.
9. **Зінкевич, Т.** (2016). Зародкові ідеї громадянської релігії у «Повісті минулих літ». *Релігія та Соціум.* № 3–4 (23–24). С. 265–271.
10. **Камінська, В. В.** (2021). Системоутворюючі чинники і формування державної політики у сфері фізичної культури і спорту в часи Київської Русі. *Таврійський науковий вісник.* № 4. С. 47–53.
11. **Колесник, О. С.** (2011). Міфопоетика «Слова о полку Ігоревім». *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: філософські науки.* Вип. 95. С. 164–168.
12. **Лазоренко, С., Балашов, Д. & Чхайло М.** (2018). Військові та фізичні звичаї староруських богатирів. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології.* № 4 (78). С. 303–313.

13. **Мателешко, Ю. П.** (2010). Руська Правда: становлення, редакції, дискусійні питання. *Науковий вісник Ужгородської Української богословської академії та Карпатського університету ім. А. Волошина*. Вип. 6–7. С. 159–163.
14. **Медвідь, А.** (2010). «Повість минулих літ» Нестора-літописця як видатна пам'ятка риторичної спадщини Київської Русі. *Освіта регіону*. № 1. С. 11–16.
15. **Моця, О. П.** (2005). Місце князівської військової дружини в державній системі Київської Русі. *Воєнна історія*. № 5–6 (23–24). URL: http://warhistory.ukrlife.org/5_6_05_2.htm (дата звернення: 06.08.2023).
16. **Остапенко, О. І.** (2014). Розвиток ідеї військово-патріотичного виховання у педагогічній літературі. *Актуальні проблеми впровадження здоров'язберігаючих технологій у навчальних закладах*. С. 246–251. URL: https://lib.iitta.gov.ua/5664/1/Стаття_для_Институту.pdf (дата звернення: 03.08.2023).
17. **П'ятаченко, С.** (2006). До питання про світогляд автора «Слова». *Сумська старовина*. № XVI–XVII. С. 11–21.
18. **Тимчак, Я. В.** (1998). Традиції військово-фізичної підготовки в Україні (з найдавніших часів до кінця XIII століття). *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку*. Рівне: Діва. Вип. 3. С. 428–432.
19. **Цьось, А. В. & Деделюк, Н. А.** (2014). Історія фізичного виховання на теренах України з найдавніших часів до початку XIX ст. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки. 456 с.
20. **Черненко-Шкурко, Д. А.** (2017). Історичний аспект становлення патріотизму українського народу. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. № 1 (76). С. 218–226.
21. **Черняк, С. Г.** (2016). Виховання в контексті інтересів суспільства доби середньовіччя. *Наука і освіта*. № 1. С. 57–61.
22. **Якимович, Б. З.** (Упор.). (1992). *Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.)*. Львів: Світ. 712 с.
23. **Яременко, В. В.** (Ред.). (2005). *Повість минулих літ: Літописні оповіді*. Київ: Веселка. 227 с.
24. **Яценко, Б.** (2003). І ще про автентичність «Слова о полку Ігоревім». *Слово і Час*. № 7. С. 30–34.

REFERENCES

1. **Abramchuk, O. V. & Fitsula, M. M.** (2008). Patriotyczne wykhovannia studentiv vyshchychk tekhnichnykh navchalnykh zakladiv Monohrafiia. [Patriotic education of students of higher technical educational institutions. Monograph]. Vinnytsia: UNIVERSUM-Vinnytsia. 147 p.
2. **Vashchenko, I. M., Kozeruk, Yu. V., Bulanov, O. M. & Shurkhal, I. A.** (2013). Istorychni aspekty fizychnoi kultury na terytorii Ukrainy [Historical aspects of physical culture on the territory of Ukraine]. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni T. H. Shevchenka*. Seria: pedahohichni nauky. Fizyчне vykhovannia ta sport. Vyp. 112. T. 4. S. 111–115.
3. **Holovko, O. M. & Hrechenko, V. A.** (2018). Pravo Kyivskoi Rusi v doslidzhenniakh vchenykh universytetiv na terenakh Ukrainy u XIX – na pochatku XX st. [The law of Kyivan Rus' in the research of university scientists on the territory of Ukraine in the 19th – at the beginning of the 20th century.] Kharkiv: Konstanta. 472 s.
4. **Hrushevskiy, M. S.** (1993). Istoriiia ukrainskoi literatury [History of Ukrainian literature]: V 6 t. 9 kn. Kyiv: Lybid. T. 2. 264 s.
5. **Dedeliuk, N. A.** (2004). Tradytsii fizychnoho vykhovannia Kyivskoi Rusi ta yikh vykorystannia v zahalnoosvitnii shkoli [Traditions of physical education of Kyivan Rus and their

use in secondary schools]: avtoref. dys. ... kand. nauk z fizychnoho vykhovannia ta sportu (Extended abstract of candidate's thesis). Lviv. 20 s.

6. **Dedeliuk, N. A. & Tsos, A. V.** (2004). Tradytsii fizychnoho vykhovannia v Kyivskii Rusi [Traditions of physical education in Kyivan Rus]: monohrafiia. Lutsk. 170 s. [in Ukrainian].

7. **Yevstratov, V.** (2009). «Slovo o polku Ihorevim» – vazhlyve dzherelo vyvchennia podii Khl-Khll st. na Chernihovo-Sivershchyni [«The word about Igor's regiment» is an important source for studying the events of the XI-XII centuries. in Chernihiv-Sivershchyna]. *Siverianskyi litopys*. № 5. S. 11–17.

8. **Yermolaiev, V. M.** (2015). Pravda Ruska Yaroslava Mudroho: do vytokiv i tradytsii vitcheznianoho zakonodavstva [Yaroslav the Wise's Pravda Ruska: to the origins and traditions of domestic legislation]. *Problemy zakonnosti: zb. nauk. pr. Kharkiv*. Vyp. 129. S. 3–10.

9. **Zinkevych, T.** (2016). Zarodkovi idei hromadianskoi relihii u «Povisti mynulykh lit» [The germinal ideas of civil religion in «The Tale of Bygone Years»]. *Relihiia ta Sotsium*. № 3–4 (23–24). S. 265–271.

10. **Kaminska, V. V.** (2021). Systemoutvoriuiuchi chynnyky i formuvannia derzhavnoi polityky u sferi fizychnoi kultury i sportu v chasy Kyivskoi Rusi [System-forming factors and the formation of state policy in the field of physical culture and sports in the times of Kyivan Rus]. *Tavriiskyi naukovi visnyk*. № 4. S. 47–53.

11. **Kolesnyk, O. S.** (2011). Mifopoetyka «Slova o polku Ihorevim» [Mythopoetics «Words about Igor's Regiment»]. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu. Seriia: filosofski nauky*. Vyp. 95. S. 164–168.

12. **Lazorenko, S., Balashov, D. & Chkhailo M.** (2018). Viiskovi ta fizychni zvytiakh staroruskykh bohatyryv [Military and physical feats of old-russian heroes]. *Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnolohii*. № 4 (78). S. 303–313.

13. **Mateleshko, Yu. P.** (2010). Ruska Pravda: stanovlennia, redaktsii, dyskusiini pytannia [Ruska Pravda: formation, editors, debatable issues]. *Naukovi visnyk Uzhhorodskoi Ukrainkoi bohoslavskoi akademii ta Karpatskoho universytetu im. A. Voloshyna*. Vyp. 6–7. S. 159–163.

14. **Medvid, A.** (2010). «Povist mynulykh lit» Nestora-litopystsia yak vydatna pam'iatka rytorychnoi spadshchyny Kyivskoi Rusi [«The Tale of Bygone Years» by Nestor the chronicler as an outstanding monument of the rhetorical heritage of Kyivan Rus.]. *Osvita rehionu*. № 1. S. 11–16.

15. **Motsia, O. P.** (2005). Mistse kniazivskoi viiskovoi družyny v derzhavnii systemi Kyivskoi Rusi [The place of the princely military wife in the state system of Kyivan Rus]. *Voienna istoriia*. № 5–6 (23–24). URL: http://warhistory.ukrlife.org/5_6_05_2.htm (data zvernennia: 06.08.2023).

16. **Ostapenko, O. I.** (2014). Rozvytok idei viiskovo-patriotychnoho vykhovannia u pedahohichnii literaturi [Development of the idea of military-patriotic education in pedagogical literature]. *Aktualni problemy vprovadzhennia zdorov'iazberihaiuchykh tekhnolohii u navchalnykh zakladakh*. S. 246–251. URL: https://lib.iitta.gov.ua/5664/1/Stattia_dlia_Ynstytutu.pdf (data zvernennia: 03.08.2023).

17. **P'iatachenko, S.** (2006). Do pytannia pro svitohliad avtora «Slova» [To the question about the worldview of the author of «Slova»]. *Sumska starovyna*. № KhVI–XVII. S. 11–21.

18. **Tymchak, Ya. V.** (1998). Tradytsii viiskovo-fizychnoi pidhotovky v Ukraini (z naidavnishykh chasiv do kintsia XIII stolittia) [Traditions of military physical training in Ukraine (from the earliest times to the end of the 13th century)]. *Ukrainska kultura: mynule, suchasne, shliakhy rozvytku*. Rivne: Diva. Vyp. 3. S. 428–432.

19. **Tsos, A. V. & Dedeliuk, N. A.** (2014). Istoriia fizychnoho vykhovannia na terenakh Ukrainy z naidavnishykh chasiv do pochatku XIX st. [The history of physical education in Ukraine from the earliest times to the beginning of the 19th century]. Lutsk: Skhidnoievrop. nats. un-t im. Lesi Ukrainky. 456 s.

20. **Chernenko-Shkurko, D. A.** (2017). Istorychnyi aspekt stanovlennia patriotyzmu ukrainskoho narodu [The historical aspect of the formation of patriotism of the Ukrainian people]. *Dukhovnist osobystosti: metodolohiia, teoriia i praktyka*. № 1 (76). S. 218–226.

21. **Cherniak, S. H.** (2016). Vykhovannia v konteksti interesiv suspilstva doby serednovichchia [Education in the context of the interests of the society of the Middle Ages]. *Nauka i osvita*. № 1. S. 57–61.

22. **Yakymovych, B. Z.** (Upor.). (1992). *Istoriia ukrainskoho viiska (vid kniazhykh chasiv do 20-kh rokiv XX st.)* [History of the Ukrainian army (from princely times to the 20s of the 20th century)]. Lviv: Svit. 712 s. [in Ukrainian].

23. **Yaremenko, V. V.** (Red). (2005). *Povist mynulykh lit: Litopysni opovidi* [The Story of the Time Ages: Chronicle stories]. Kyiv: Veselka. 227 s. [in Ukrainian].

24. **Yatsenko, B.** (2003). I shche pro avtentychnist «Slova o polku Ihorevim» [And also about the authenticity of «Words about Igor’s Regiment»]. *Slovo i Chas*. № 7. S. 30–34.